

Бердянський державний педагогічний університет
Факультет дошкільної, спеціальної та соціальної освіти
Кафедри соціальної роботи та інклюзивної освіти

Пояснювальна записка
до кваліфікаційної роботи
магістр
(освітній ступінь)

на тему:

**«ПІДГОТОВКА КАНДИДАТІВ В ПРИЙОМНІ БАТЬКИ
ЯК НАПРЯМ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА»**

Виконала:

здобувачка другого (магістерського) рівня
вищої освіти

спеціальності 231 Соціальна робота

м25СР-з групи

Іваненко Н.О.

(прізвище та ініціали)

Науковий керівник:

д. пед. н., професор **Гуренко О.І.**

(прізвище та ініціали)

Рецензент:

к. пед. н., доцент **Захарова Н.М.**

(прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ПРИЙОМНА СІМ'Я ЯК ЕФЕКТИВНА ФОРМА ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ, ЯКІ ПОТРЕБУЮТЬ ДЕРЖАВНОЇ ОПІКИ.....	7
1.1. Роль сім'ї у формуванні особистості та розвитку дитини.....	7
1.2. Державна політика щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні.....	11
1.3. Форми соціального піклування про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.....	16
Висновки до I розділу.....	25
РОЗДІЛ II. СОЦІАЛЬНИЙ СУПРОВІД ПІДГОТОВКИ КАНДИДАТІВ У ПРИЙОМНІ БАТЬКИ.....	27
2.1. Соціальний супровід як метод соціально-виховної роботи з прийомними сім'ями.....	27
2.2. Огляд нормативно-правової бази соціального супроводу підготовки кандидатів у прийомні батьки	43
2.3. Аналіз зарубіжних та українських програм підготовки кандидатів у прийомні батьки.....	51
Висновки до II розділу.....	64
ВИСНОВКИ.....	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	68

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасне суспільство постійно стикається з численними викликами та проблемами, пов'язаними з вихованням та соціалізацією дітей. Важливою складовою цього процесу є підготовка кандидатів в прийомні батьки. Завдяки глобалізації, росту числа прийомних сімей, що виховують дітей, та зміні соціокультурного середовища, питання підготовки цих батьків набуває особливої актуальності.

В Україні на сучасному етапі відзначається наростання проблем сирітства та соціального сирітства. Це обумовлено ситуаціями, коли діти опиняються без батьківського піклування через смерть батьків, їх ухилення від виконання батьківських обов'язків або відсторонення від дітей. За останні роки кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні стабільно зростає. За офіційними даними Національної соціальної сервісної служби України станом на березень 2023 року в країні налічувалося понад 21 тисяча таких дітей. Відбувається це в умовах загального зменшення кількості дітей в нашій країні.

Поміж головних причин збільшення кількості дітей-сиріт та дітей, які втратили батьківське піклування, народжуються нові, які є характерними для періоду активних суспільних реформ. Окрім традиційних причин, таких як асоціальна поведінка батьків, поширення алкоголізму та наркоманії, з'явилися нові фактори, такі як безробіття, економічна нестабільність, зростання рівня злочинності та бідність. Також слід зазначити, що Україна переживає повномасштабну війну з Росією, яка вторглася на українські території. Це створює складність влаштування тимчасово переміщених осіб, ветеранів та людей з інвалідністю в наслідок війни, а також біженців. Всі ці чинники безпосередньо впливають на українські сім'ї і, в результаті, спричиняють значну кількість негативних явищ, включаючи біологічне та соціальне сирітство.

Діти, які не можуть виростати у своїх біологічних сім'ях, мають законне право на сімейне виховання, що гарантується на законодавчому рівні. Це може включати в себе різні форми розміщення, такі як усиновлення, опіка та піклування, дитячий будинок сімейного типу, прийомну сім'ю та сім'ю патронатного вихователя. Остання форма, на відміну від інших, ще тільки починає розвиватися в Україні.

Перший досвід впровадження сімейного патронату було ініційовано Міжнародною благодійною організацією «Партнерство Кожній дитині» спільно з громадами декількох міст області Київ та інших областей України. Станом на серпень 2023 року було створено 121 сім'ю патронатних вихователів, де знаходилося 510 дітей. Найбільше таких сімей функціонує в Харківській, Черкаській, Кіровоградській та Київській областях. Проте в п'яти областях України (Закарпатській, Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій та Чернівецькій) взагалі відсутні патронатні сім'ї.

За останні десятиліття сімейний ландшафт досить істотно змінився. Збільшилася кількість дітей, які опиняються у прийомних сім'ях або у дитячих будинках, та змінилися соціокультурні стандарти. Виховання та соціалізація цих дітей стали більш складним завданням. Батькам, які обирають форму виховання дітей в прийомних сім'ях, потрібна спеціальна підготовка для ефективного виконання своєї нової ролі.

За допомогою глобалізації інтернету та соціальних мереж, інформація стає більш доступною, та разом із цим зростає складність завдань, які стоять перед батьками. Вони повинні розуміти не тільки основи виховання та освіти, але й вміти пристосовувати ці знання до конкретної ситуації в сучасному суспільстві.

Актуальність дослідження полягає в тому, що недостатня підготовка кандидатів в прийомні батьки та батьків-вихователів може призвести до негативних наслідків для дітей і сімей. Відсутність необхідних навичок та знань може створити труднощі в утриманні гармонійного сімейного оточення та впливати на фізичний і психологічний розвиток дітей. Дослідження

спрямоване на виявлення оптимальних шляхів підготовки цих батьків, щоб забезпечити їм необхідні знання та навички для успішного виховання та соціалізації дітей у сучасному світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про зростання інтересу вчених до проблем дітей-сиріт і дітей, які позбавлені батьківського піклування. Несприятлива ситуація, у якій опиняються ці діти, заохочує до вивчення нових підходів і практик, зокрема, в сфері сімейного патронату. Серед українських науковців, що вивчають цю тему, варто зазначити Є. Падун, І. Тимуш, Ж. Петрочко та М. Сидорчук та ін. Впровадження інноваційної форми сімейного виховання дітей, які втратили батьківську опіку, створює потребу у більш глибокому дослідженні цієї практики, особливо в контексті її впливу на соціалізацію цих дітей.

Аналіз джерел підтверджує, що питання підготовки кандидатів в прийомні батьки та батьків-вихователів не є новим. Розглядаючи роботи провідних науковців і практиків у галузі соціальної педагогіки, сімейного виховання та прийомництва, можна виявити, що вже було проведено значний обсяг досліджень, спрямованих на розуміння цих питань. Проте, з урахуванням постійних змін у суспільстві, важливо продовжувати досліджувати та розробляти нові підходи до підготовки батьків для виконання їхньої ролі в прийомництві та вихованні дітей.

Отже, дослідження підготовки кандидатів в прийомні батьки є актуальним і важливим завданням, оскільки воно спрямоване на поліпшення якості виховання дітей в прийомництві та сприяє подоланню викликів, пов'язаних із сучасним сімейним вихованням.

Об'єкт дослідження – процес підготовки прийомних батьків.

Предмет дослідження – програми соціально-педагогічного спрямування підготовки кандидатів в прийомні батьки.

Мета дослідження: на основі аналізу та оцінки програм підготовки кандидатів в прийомні батьки визначити ефективні соціально-педагогічні

стратегії та практики, які сприяють успішній адаптації батьків до їхньої нової ролі та вихованню й соціалізації дітей в прийомних сім'ях.

Мета, об'єкт та предмет дослідження зумовили формування та виконання таких завдань:

1. Визначити роль сім'ї у становленні особистості й розвитку дитини та окреслити державну політику щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні.

2. На підставі аналізу наукової літератури, нормативних документів визначити сучасні сімейні форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

3. Розкрити суть соціального супроводу прийомної сім'ї та підготовки кандидатів у прийомні батьки.

4. Вивчити ефективність зарубіжних та українських програм підготовки кандидатів у прийомні батьки.

Методи дослідження: теоретичні (аналіз наукової літератури, систематизація, типологізація, узагальнення);

Структура магістерської роботи. Дослідження складається з двох розділів, шість підрозділів, висновків та списку використаних джерел, який налічує 64 пункти. Загальний обсяг роботи 64 сторінок, з них 55 основного тексту.

ВИСНОВКИ

1. На основі аналізу наукової літератури встановлено, що сім'я відіграє надзвичайно важливу роль у вихованні дітей та передачі культурних цінностей від покоління до покоління. Вона створює умови для підготовки дітей до життя, надає їм матеріальну та емоційну підтримку та сприяє їхньому розвитку. У сім'ї здійснюється всебічне виховання дітей (моральне, розумове, трудове, естетичне й фізичне), що сприяє формуванню гармонійної особистості дитини.

2. З'ясовано, що під час війни в Україні загострилося питання влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в прийомні сім'ї. Констатовано, що під час виховання в прийомній сім'ї у дітей покращуються соціальні навички, зменшуються кількість проблем у поведінці, покращується психологічне пристосування і зменшуються труднощі під час адаптації.

Визначено, що одним із завдань Державної соціальної програми в Україні є реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та удосконалення системи надання соціальних послуг та соціальних виплат, також проведення моніторингу якості соціальних послуг сім'ям з дітьми, що опинилися в складних життєвих обставинах.

Встановлено, що в Україні існують різні форми сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: усиновлення, опіка (піклування), прийомні сім'ї, сім'ї патронатного вихователя, дитячі будинки сімейного типу. Метою створення прийомних сімей є забезпечення належних умов для виховання в сімейному оточенні дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

3. З'ясовано, що соціальний супровід прийомних сімей спрямований на вирішення проблем, які виникають під час її функціонування (психологічні, юридичні та матеріальні). Держава гарантує надання різних видів підтримки прийомним батькам та забезпечення прав прийомних дітей.

4. Встановлено, що зарубіжні й українські програми соціального спрямування з підготовки прийомних батьків спрямовані на сформування у майбутніх прийомних батьків компетентностей щодо оцінки сильних та слабких сторін власної сім'ї і праці над їх покращенням; ефективної комунікації; визначення сильних і слабких сторін дітей та підлітків, розуміння впливу насильства, жорстокості та ігнорування на розвиток дитини; налагодження партнерських стосунків з дітьми та підлітками, їхніми родинами, службами та організаціями, які дбають про права дитини та надають підтримку сім'ям з дітьми; розуміння проблем втрат і навичок, необхідних для їх подолання дітьми та підлітками; управління власним емоційним станом та навички допомоги дітям та підліткам у цьому; підтримувати і розвивати стосунки, які допоможуть зберігати зв'язок з минулим прийомних дітей і формувати їхню ідентичність; відновлення почуття власної гідності, допомога дітям та підліткам у створенні позитивного власного образу і самоідентифікації у сімейному, культурному і расовому контексті; забезпечення здоров'я і безпеки, створення здорового і безпечного середовища для дітей і підлітків; оцінка впливу патронату на власну родину; прийняття обдуманих рішень щодо створення прийомної сім'ї.

Перспективою подальших пошуків є розробка програм підготовки кандидатів у прийомні батьки для дітей-сиріт, які втратили батьків під час збройного конфлікту й мають психологічну травму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артюшкіна Л., Полянничко А. Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект): Монографія. – Суми, 2002. – 268 с.
2. Бевз Г. М. Пєша І. В. Дитина в прийомній сім'ї: Нотатки психолога. – К., 2001.-101с.
3. Бевз Г., Ейдемїллер В. Інформаційна кампанія з рекрутування кандидатів у прийомні батьки : критерії ефективності // Соціальна робота в Україні : теорія і практика. – 2004. – № 3 (8). – С. 5 – 14.
4. Бевз Г.М. Прийомні сім'ї: Оцінка створення, функціонування та розвитку: Навч. посіб. – К. : Главник, 2006. – 112 с.
5. Бевз, Г. М., Кузьмінський, В. О., Нескучаєва, О. І. та ін., Прийомна сім'я: методика створення і соціального супроводу: Науково-методичний посібник, К.: Центр стратегічної підтримки. 2003.
6. Бевз, Г.. Терміни як атрибути соціально-правових рамок вивчення змінного догляду за дітьми в умовах різних соціальних систем. Психологічний, 1 (3). 2006.
7. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: Навч. посіб. – К.: Логос, 2003. – С. 18-19.
8. Борисова В. І. До питання про форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, за сімейним законодавством України / Електронний ресурс: [Режим доступу]: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pz/2009_100/100_12.pdf.
9. Ганущак Ю. Реформа територіальної організації влади. Київ : ТОВ «Софія – А», 2013. 160 с.
10. Гардецький О. Захист прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. // Вісник прокуратури. – 2006. – № 1. – С. 12-17.
11. Гуманістична психологія: Антологія: навч. посіб. для студ-в вищ. навч. закл.: у 3-х т. / упор. й наук. ред. Р. Трач (США) та Г. Балл (Україна). –

к.: Пульсари, 2001. – Т. 1.: Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. – С. 213-217.

12. Деснова І.С. Виховний потенціал сучасної сім'ї в Україні / І.С.Деснова // Дошкільна освіта. – 2008. – № 1 (19). – С. 20-24.

13. Деякі питання вдосконалення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі дітей, яким загрожує небезпека : постанова Кабінету Міністрів від 03 жовтня 2018 р. No 800. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800-2018>

14. Деякі питання здійснення патронату над дитиною: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 148. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/148-2017-%D0%BF>.

15. Довідка Міністерства соціальної політики України «Про основні пріоритети державної політики у соціальній сфері з питань забезпечення. URL: http://loga.gov.ua/oda/about/depart/praci/news/2015/11/09/news_69438.html

16. Дякович М.М. Сімейне право: навч. посіб. /для студ. вищ. навч. закл./ – К.: Правова єдність, 2009. – 512 с.

17. Закон України ‘Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування’ // ВВР України. – 2005. – № 6. – Ст. 147.

18. Закон України “Про державну допомогу сім'ям з дітьми” // ВВР України. – 1993. – № 5. – Ст. 21.

19. Закон України “Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей” // ВВР України. – 1995. – № 6. – Ст. 35.

20. Ігнатенко К. В. Організація процесу створення прийомної сім'ї й підготовки прийомних батьків до виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Педагогіка. Соціальна робота Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла» 2011. С.22.

21. Капська А.Й., Пеша І.В. Соціальний супровід різних категорій сімей і дітей. Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – С. 241 – 257.
22. Комарова Н.М., Пеша І.В. Посібник для соціальних працівників щодо підготовки та соціального супроводу прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу: У 2-х кн.. – К.: Держсоцслужба, 2006. – Кн. 1. – С. 40-83.
23. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. – К.: Укр. Прав. Фундація; вид-во “Право”, 1995.
24. Конституція України від 28 червня 1996 р. – К., 1996.
25. Методичний посібник по проведенню тренінг-курсу для соціальних працівників з питань добору, підготовки та соціального супроводу прийомних батьків / О. О. Яременко (керівник авт. колективу), Н. М. Комарова, Г. М. Бевз, Л. С. Волинець та ін. – К., 2000. – 128 с.
26. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо соціального супроводу прийомних сімей / Н. М. Комарова, Г. М. Бевз, Л. С. Волинець та ін.-К., 1999. -103 с.
27. Мироненко В. П. Патронат як форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Бюлетень міністерства юстиції України. 2013. №. 3. С. 56-63.
28. Міхеєва Оксана Юріївна. Соціально-педагогічні умови підготовки соціальних педагогів до роботи з прийомними сім'ями: Дис... канд. пед. наук: 13.00.05 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – Київ, 2011. – 308 с.
29. НАН України. Насильство щодо дітей: сучасні виклики, законодавче врегулювання, кращі практики та взаємодія. Київ, 2019. 180 с. URL: <http://www.nas.gov.ua/UA/Book/Pages/default.aspx?BookID=0000016218>
30. Падун Є. В., Тимуш І. С. Патронатне виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: історія та сучасність. Цивільно-правове законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та

перспективи розвитку: матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 28 квітня 2016 р.). Дніпропетровськ, 2016. С. 46-50.

31. Петрочко Ж. В. Теоретичні основи патронату над дітьми. Соціальна педагогіка: теорія та практика. 2014. № 1. С. 83-90.

32. Петушкова, Л.. Особливості реабілітаційної діяльності патронатних вихователів у процесі надання послуги з патронату. Соціальна робота та соціальна освіта, 2 (7). 2021. с. 117–142.

33. Пластун, Т.І. Підготовка майбутніх соціальних працівників до соціальної реабілітації дітей-сиріт в умовах прийомної сім'ї. Актуальні проблеми досліджень у галузі соціальної педагогіки і соціальної роботи: матеріали міжвузівської дистанційної студентської науково-практичної конференції 27 травня 2020 року. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди.

34. Порядок створення та діяльності сім'ї патронатного вихователя, влаштування, перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.03. 2017 р. № 148.URL: [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/148-2017- %D0%BF#n13](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/148-2017-%D0%BF#n13)

35. Посібник для соціальних працівників щодо підготовки та соціального супроводу прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу. / [Г. М. Бевз, Бондаренко Т. В., Комарова Н. М., Пеша І. В. та ін.]/ – К.: Держсоцслужба, 2006. – Кн. 2. – С. 10-18.

36. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 565 “Про затвердження Положення про прийомну сім'ю” // Офіційний вісник України. – 2002. – № 18. – Ст. 926.

37. Прийомна сім'я: методика створення і соціального супроводу: Науково-методичний посібник / Г. М. Бевз, В. О. Кузьмінський, О. І. Нескучаєвата ін.-К., 2003.-92 с.

38. Прийомна сім'я: оцінка ефективності опіки: Методичні рекомендації для соціальних працівників / О. О. Яременко, Н. М. Комарова, Г. М. Бевз, Л. С. Волинець та ін. – К., 2000. – 78 с.

39. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
40. Проведення комплексної оцінки в інтернатному закладі / [За заг. ред. О. Карагодіної]. – К.: ПП «Март», 2006. – 131 с.
41. Робота з дитиною у прийомній сім'ї: Методичний посібник. – К., 2003. – 188 с.
42. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: наук.-практ. коментар. К.: Вид. дім ІнЮре, 2003. 432 с. 8. Сидорчук М. С. Послуга сімейного патронату як альтернатива центрам соціально-психологічної реабілітації та притулком. Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя: Психолого-педагогічні науки. 2016. № 1. С. 81-84.
43. Сімейний кодекс України. ВВР України. – 2002. – № 21-22. – Ст. 135.
44. Сімейний кодекс України: наук.-практ. коментар / за ред. С. Я. Фурси. К.: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2008.
45. Сімейний патронат в Україні. URL: <http://www.patronat.in.ua/>.
46. Соціальна педагогіка : підручник / [за ред.. А.Й. Капської]. – 4-е вид. випр. та доп. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – С. 241-257.
47. Соціальна педагогіка: Підручник / За ред. проф. А. Й. Капської – К.- 2006. – С. 293-309.
48. Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу. Навчально-методичний комплекс/ [За заг. ред. Г.М. Лактіонової, Ж.В. Петрочко]. – К.: «Науковий світ», 2006. – С. 38.
49. Створення та функціонування прийомних сімей: Навчальний посібник для державних службовців / О. О. Яременко, Н. М. Комарова, Л. С. Волинець, І. В. Пеша. – К., 2000. – 128 с.
50. Ташкінова О. А., Булигіна Ю. О. Впровадження патронату як форми сімейного влаштування дітей в Україні. Вісник Приазовського державного технічного університету: зб. наук. праць. Маріуполь, 2018. Вип. 1. С. 129-132.

51. Технології створення та функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу: Збірник методичних матеріалів / Авт. кол.: Г. М. Бевз, А. Й. Капська, Н. М. Комарова та ін. – К., 2003. – 188 с.
52. Товканець, Г. В.. Підготовка майбутніх педагогів до виховання дітей-сиріт в умовах соціальних трансформацій. Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи. 2020. С. 2 (18).
53. Токарчук Л.М. Патронат над дітьми: Постановка проблеми. Правова держава. 2017. С. 92.
54. Трубавіна І. М. Консультування сім'ї: Науково-методичні матеріали. Ч. I. -К., 2003. -88 с.
55. Указ Президента України від 11 липня 2005 року № 1086/2005 “Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей” // Режим доступу: www.zakon.rada.gov.ua.
56. Урядовий портал. Розвиток патронатних сімей є одним із пріоритетів Мінсоцполітики на 2020 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/rozvitok-patronatnih-simej-ye-odnim-iz-prioritetiv-minsocpolitiki-na-2020-rik-oleg-koval>
57. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – NN 40-44. – С.356.
58. Цивільний кодекс України. Офіційний текст. – К.: Кондор, 2003.
59. Child Welfare League of America, Standards of Excellence for Family Foster Care Services. – Washington, DC. – 1995. – Mode of access: <http://www.cwla.org/programs/standards/cwsstandardsfostercare.htm>.
60. Daniel, B. and Wassell. Resilience: A Framework for Positive Practice. Edinburgh: Scottish Executive Education Department. Available: <http://www.scotland.gov.uk/Resource/Doc/920/0011997.pdf>
61. Daniel, B. The Value of Resilience as a Concept for Practice in Residential Settings, Scottish Journal of Residential Health Care 2(1). 2006. 6-16.
62. Gilligan, R. Beyond Permanence? The Importance of Resilience in Child Placement Practice and Planning, Adoption and Fostering 21(1). 1997. 12-20.

63. Grotberg, E. The International Resilience Project: Findings from the Research and the Effectiveness of Interventions. Available: <http://resilnet.uiuc.edu/library/grotb97a.html>

64. Masten, A. S., Coatsworth, J. D., Neemann, J., Gest, S. D., Tellegen, A. & Garmezy, N. The Structure and Coherence of Competence from Childhood through Adolescence. *Child Development* 66. 1995. 1635-59.